

Od lidové moudrosti k pravdě básníkově

Příslloví patří mezi velmi staré projevy lidské kultury; jako ustálené stylizované výroky vyjadřující zkušenost určitého společenství provázejí lidstvo již od starověku. Setkáváme se s nimi v literárních památkách Orientu i antiky, ale také ve Starém zákoně, obsahujícím Knihu přísloví, iniciovanou králem Šalomounem. Jako vhodné pomůcky při procvičování gramatiky jich využívalo středověké školství. Příslloví vznikají a fungují především v uzavřených a tradičních kulturách, jsou zrcadlem národní mentality, tematicky se dotýkají všech oblastí praktického života, představují výtvar lidové filozofie a moudrosti a jako taková tvoří součást lidové slovesnosti, pevně zafixované v tradici.

Každý kulturní národ má své sběratele přísloví, zpravidla již od středověku. Přední místo mezi sběrateli českých přísloví zaujímá Josef Dobrovský, vrcholný zjev českého osvícenského racionalismu a kriticismu a zakladatel vědecké slavistiky, jehož 250. výročí narození v roce 2003 se ocitlo na seznamu UNESCO. Před rovnými dvěma stoletími, v roce 1804, vydal Dobrovský Českých přísloví sbírku, za jejíž základ zvolil staročeský soubor přísloví Jakuba Srnce z Varvažova z roku 1582. Tím, že zařadil svou anonymně vydanou sbírku do souvislosti se svými velkými pracemi jazykovědnými a literárně historickými, vytvořil zároveň předpoklady pro rozvoj dalšího vědeckého studia českého příslovnictví v čele s F. L. Čelakovským.

Sbírky přísloví bývají obvykle považovány za encyklopedii lidové moudrosti. Ovšem, jak vystihl Karel Čapek, „lidová moudrost vedle tisícerych pravd skrývá ještě jednu nevytěženou a bezespornou pravdu o relativnosti všech hodnot a pravd“. Že je dobrá rada nad zlato? Vždyť německý epigramatik Friedrich von Logau, uvedený k nám Karlem Havlíčkem Borovským, praví, že „v nouzi dá ti radu každý dobrý přítel, ale málokterý dá ti mouky pytel“. Můžete namítnout, že nejde o projev lidové moudrosti, ale o postřeh jedince, dokonce aristokratického původu. Sáhněme tedy znovu po Čapkovi, po jeho úvaze „O příslovích neboli o moudrosti lidové“, v níž autor varuje před pokusy skloubit ze souboru přísloví cosi na způsob světového názoru, mravního kodexu, etického principu nebo uceleného obrazu života. „Devatero řemesel, desátá nouze, praví lidová moudrost; ale lidová moudrost praví také: Jistší držeti se šesti než jednoho. Příslloví učí, že kdo má úřad, má i rozum, ale učí také, že osel je osel, i kdyby zlaté sedlo měl. Pamatuj, synu, že líná huba je holé neštěstí; avšak nezapomeň, že mluvití je stříbro, mlčetí zlato, a mluv jen tehdy, když veš zakašle. A tak dále. Skoro ke každému přísloví můžete najít jeho příslovečný opak; můžete přísloví vyvracet druhým příslovím, aniž si, jak se zdá, lidová moudrost z takových rozporů něco dělá. Snad ji za to nařknou z filosofické nepravosti, zvané relativismem; ale lidová moudrost se dopouští spíš jiné filosofické nepravosti, která se nazývá zkušenost...

V tomto bídém empirickém světě může každá věc dopadnout tak nebo právě naopak; nuže, v obou případech se najde přísloví, které zpečetí takový nebo onaký výsledek svou věkovitou a ctihodnou zkušeností.“

Přísloví bývají víceúčelově využívána uměleckou literaturou, jak prózou, tak poezií, ale i dramatickou tvorbou. Použita v názvech literárních děl odhalují často autorský záměr, jak tomu bývá např. u dramát A. N. Ostrovského. Klasickým příkladem využití přísloví je ve světové literatuře Cervantesův Důmyslný rytíř don Quijote de la Mancha, v němž autor prostřednictvím přísloví a pořekadel typických pro lidovou mluvu tlumočí životní zkušenost a charakter rytířova sluhy Sancho Panzy, selského plebejce, jenž reálným věcným pohledem uzemňuje rytířovu ideální touhu. Vzpomeňme v české literatuře Babičky Boženy Němcové, dramát Klicperových, próz Šmilovského, povídek a pohádek J. Š. Kubína, Vančurova experimentálního románu Hrdelní pře anebo Přísloví, využívajícího přísloví k parodování pseudointelektuální rétoriky. A už vůbec se bez přísloví neobejdou písňové texty Jiřího Suchého se svými humornými a satirickými efekty.

Také Alois Volkman se ve své předchozí básnické sbírce Stopy co doby tropí (2002) opakovaně uchyluje k příslovím s cílem pregnančně reflektovat skutečnost, již si bere na mušku. V jeho nynější sbírce jsou přísloví rovněž prostředkem k reflexi skutečnosti, současně však přesahují úlohu prostředku umělecké výpovědi a stávají se přímo objektem vlastního autorova zájmu. Volkman se inspiroval zmíněnou sbírkou Josefa Dobrovského, která ho přiměla k sestavení půl stovky básnických myšlenek, vycházejících z konkrétních přísloví, prostřídaných semtam jinými folklórními útvary - rčeními a pořekadly. Upozorňuje-li Čapek na možnost vyvracet to či ono přísloví jiným a dosáhnout tak vyznění zcela protikladného, přichází Volkman s vlastními nápady, pod jejichž prudkými záblesky se nejednou problematizují a relativizují zafixované vztahy a hodnoty a výpověď přísloví se ozvláštňuje posunem do odlišné roviny. Básník dosahuje tohoto účinku zvláště zrušením metaforičnosti toho kterého přísloví (Čí chleba jíš, toho píseň zpívej. Nemám ovšem zdání, koho píseň zpívají nezaměstnaní. - Kam vítr, tam plášť. Ale co v bezvětrí? Jak nositel pláště zavětrí, kam do přízně se vetřít?). Jindy doplňuje a poopravuje výpověď obsaženou v přísloví vpádem drsné reality (Trpělivost růže přináší, s nimi však i trny závisti ...).

Volkmanův postoj je vždy jasný, vážný a kritický, je vyjadřován lapidárně a až do nemožnosti přesně. Vycházejí z lidové moudrosti obsažené v příslovích básník hledá a nachází pro své pocity a myšlenky nejpřesnější, neobyčejně koncentrovaný výraz nemlžející se intenzívním emocionálním účinem. Obdobně jako v celé své dosavadní tvorbě nezapře ani tentokrát svou zkušenost lékaře, přítomnou v jeho poezii nejen tematicky, ale představující jednu ze základních složek jejího mravního základu. Umí se dívat na život kolem, přemýšlí o něm, nastavuje nemilosrdné zrcadlo

všem projevům pokleslé společenské morálky, provokuje a zneklidňuje naše svědomí negací všeho neslučitelného s křesťanským postojem k bližnímu a dospívá k vyslovení své humanistické filozofie, vyznávající nadčasovou pravdu života žitého v souladu s mravním zákonem v nás.

Jiří Vacek